

LLUNY DE LA INDÚSTRIA, FORA DEL CIRCUIT: TRAJECTÒRIES DE LA MÚSICA I EL CINEMA PRODUÏTS EN ESPERANTO

Luiz Fernando Dias Pita
Rafael Henrique Zerbetto*

Una de les crítiques més freqüents que es fa a l'esperanto és l'al·legació que, com és una llengua artificial, seria impossible que sorgís d'ell o a partir d'ell qualsevol forma de producció artística i/o cultural autònoma. Tanmateix, qualsevol estudi, fins i tot superficial, ràpidament demostrarà que aquesta crítica no resisteix l'examen dels fets: al llarg dels prop de 130 anys que han passat des de la publicació de la primera obra sobre l'idioma, l'esperanto s'ha utilitzat de forma continuada en els camps més diversos de l'art i la cultura.

Com caldria esperar, la llengua ha tingut un ús continuat en l'esfera literària: diferents autors —poetes, novel·listes— han fet de l'esperanto l'idioma en què escriuen la seva producció. A més, també hi ha dramaturgs que escriuen i estrenen les seves obres en esperanto. Aquest fet, per si mateix, ja seria suficient contraargument a la crítica abans citada.

No obstant això, encara que infundada, cal reconèixer que la pretesa inexistència d'una cultura esperantista és fruit del fet que el gran públic desconeix totalment aquesta producció. Tal com la pròpia llengua que n'és el vehicle, la producció cultural en esperanto queda restringida als propis (i numèricament modestos) cercles esperantistes.

Es comprèn que, en el cas de la literatura i del teatre, fortament lligats al text —escrit o interpretat— el coneixement previ de l'idioma és condició *sine qua non* per a gaudir plenament de l'objecte artístic; així doncs, no sorprèn que aquestes manifestacions es circumscriuin als cenacles esperantistes. No obstant, en el cas de la música i de les arts visuals —principalment el cinema, on l'esperanto també és present—, en els quals la desproporció entre lletra i música, o entre parla i imatge, és menor, hi hauria una possibilitat més gran de divulgació en els circuits culturals no-esperantistes, però això no succeeix.

Intentant analitzar les raons per les quals aquestes dues parcel·les de la producció cultural en esperanto no obtenen la inserció esperada en els seus respectius circuits, aquest article servirà per a dos propòsits: *a)* esbossar la trajectòria històrica de la producció musical i cinematogràfica en esperanto, i *b)* detectar per què aquestes produccions no han aconseguit aplegar un públic més ampli.

Abans de prosseguir, però, cal deixar clar que els temes tractats pateixen dues limitacions: la primera és la de les dimensions del propi article; la segona, la dificultat d'accés tant a les fonts primàries com a informacions sobre elles. Aquesta dificultat resulta del fet que, en ser l'esperanto una llengua sense territori, la seva producció cultural queda sempre dispersa per innumerables grups i associacions esperantistes, o bé en mans de col·leccionistes particulars. Aquest, creiem, ha estat un dels principals factors pels quals aquestes produccions han estat molt poc investigades.

* Luiz Fernando Dias Pita és professor adjunt de llatí a la Universitat de l'Estat de Rio de Janeiro i membre de l'Acadèmia Brasileira de Filologia. Rafael Henrique Zerbetto és periodista i especialista en interlingüística per la Universitat Adam Mickiewicz de Poznań (Polònia). Són dos dels autors del llibre *O esperanto além da língua* ["L'esperanto més enllà de la llengua"] (2017).

Traducció: Hèctor Alòs i Font.

L'ús més famós de l'esperanto en una pel·lícula és a El Gran Dictador, de Charlie Chaplin, de 1940

RESUM

Aquest estudi pretén analitzar les trajectòries de la música i del cinema produïts en esperanto. A més de traçar un panorama històric d'aquesta producció, el nostre treball analitza les raons per les quals aquestes dues disciplines s'han mantingut al marge tant de la indústria cultural de masses com dels circuits alternatius de producció i exhibició. La nostra recerca ha comprovat que les diferències entre les respectives trajectòries reflecteixen el mode de producció emprat: si el model "artesanal" de la producció musical troba una adequació millor al perfil del públic esperantista, el cinema, en demanar un model industrial, ensopega amb majors dificultats per a la seva producció i distribució.

Paraules clau: esperanto, cinema, música, indústria cultural.

RESUMO

Ĉi tiu laboraĵo celas analizi la trajektoriojn de la muziko kaj kino produktitaj en Esperanto. Krom skizi historian panoramon de ĉi tiu produktado, nia laboro analizas, kial ambaŭ restis margene kaj de la kultura amas-industrio kaj de la alternativaj cirkvitoj de produktado kaj projekciado. Nia esploro konstatis, ke la diferencoj inter la respektivaj trajektorioj respegulas la uzitan formon de produktado: se la "metiista" modelo de la muzika produktado pli bone adaptiĝas al la profilo de la esperantista publiko, la kino, postulanta industrian modelon, stumblas sur pli grandaj malfacilaĵoj por sia produktado kaj distribuado.

Ŝlosilaj vortoj: Esperanto, kino, muziko, kultura industrio.

RESUMO

Este trabalho visa analisar as trajetórias da música e do cinema produzidos em esperanto. Além de traçar um panorama histórico dessa produção, nosso trabalho objetiva analisar as razões pelas quais ambos têm se mantido à margem tanto da indústria cultural de massa quanto dos circuitos alternativos de produção e exibição. Nossa pesquisa verificou que as diferenças entre as respectivas trajetórias refletem o modo de produção utilizado: se o modelo "artesanal" da produção musical encontra melhor adequação ao perfil do público esperantista; o cinema, por demandar um modelo industrial, vem esbarrando em maiores dificuldades para sua produção e veiculação.

Palavras-chave: Esperanto, cinema, música, indústria cultural.

Dit això, passem a l'anàlisi de les trajectòries de la música i del cinema produïts en esperanto.

1. LA MÚSICA EN ESPERANTO

La música en esperanto va sorgir poc després de la pròpia llengua: tot i no existir registres d'aquest període, se sap que els poemes de Zamenhof publicats a l'*Unua Libro* ["Primer llibre"]¹ ja van ser musicats en el segle XIX. També per la falta de registres, no es pot saber amb exactitud quina va ser, ni on o quan va ser composta, la primera cançó original en esperanto. Convé remarcar un fet que encara es repeteix avui: els músics esperantistes de llavors eren invariablement afeccionats i no tenien gaire més interès que el d'actuar en aplecs d'entusiastes de l'idioma.

Amb el pas del temps, algunes cançons han esdevingut molt populars en trobades, creant una tradició al seu voltant. El cas més emblemàtic és *La Espero*, poema de Zamenhof amb melodia de Félicien Menu de Ménil, que més tard seria oficialitzat com a l'himne de l'esperanto. Una altra cançó habitual en trobades d'esperantistes és *La lingvo por ni* ["La llengua per a nosaltres"], basada en la cançó tradicional escocesa *Bring Back My Bonnie to Me*.

Hi ha poca informació sobre què es produïa en termes de música en esperanto abans de la segona guerra mundial: ens en resta només material imprès, com partitures, cançoners amb les lletres de les cançons, peces escrites per a actuacions ocasionals d'orquestrats en congressos i també algunes composicions per a espectacles teatrals. El que es pot percebre, en base a aquestes obres, és que la música d'aquell període consistia bàsicament en lletres en esperanto per a cançons tradicionals populars, bona part de la producció musical tenia fi-

nalitats didàctiques i part d'aquestes cançons continuen presents en la vida cultural dels esperantistes.

Aquestes tendències continuen encara després de la segona guerra mundial, quan apareixen els primers discos (78 rpm) en esperanto. És interessant de constatar que molts d'aquests discos van ser gravats per cantants professionals, que decoraven la dicció, però que de fet sovint no parlaven la llengua i generalment cantaven versions en esperanto de cançons internacionals o tradicionals dels seus països. Alguns clàssics del cançoner brasiler, per exemple, van ser eternitzats en esperanto per les veus de grans intèrprets, com Dolores Duran i Aurora Miranda. Es tracta, per tant, de música feta *per a*, però no *per*, esperantistes.

Només a partir de 1960 la música composta en esperanto comença a guanyar rellevància, amb el llançament de discos amb composicions pròpies de l'artista —com els de la cantant i compositora holandesa/indonèsia Ramona van Dalsem— però les versions encara predominen, com en els discos del francès Olivier Tzaut i del brasiler Sylla Chaves. En aquest cas, el que es té és una música feta *per* esperantistes, però dirigit a un públic extern i local, que ja coneixia les cançons gravades, i adquiria els discos més per curiositat, o per a aprendre alguna cosa de la llengua, que per la música en si.

Cal també remarcar que les produccions d'aquest període eren llançades per cases comercials, que ho feien principalment com "test de mercat"; així, aquests enregistraments gairebé sempre tenien un pressupost limitat i acabaven sonant com "còpies de qualitat inferior" a les fetes en altres idiomes.

La producció cultural endògena, feta *per i per als* propis esperantistes, va de mica en mica conquerint el seu espai. El Congrés Internacional de la Joventut Esperantista a Tyresö (1969) incentivava una postura més

activa dels joves, que passen a contribuir cada vegada més al desenvolupament de la música en esperanto. Tractant d'eludir les dificultats de la producció discogràfica, s'inicia la recerca de sistemes independents de producció fonogràfica, així com de finançament per als enregistraments i de l'autoproducció de discos.

En aquest moment la influència del *rock'n roll* en l'escenari internacional dels anys seixanta i setanta porta a l'aparició de grups de rock en esperanto i també a un salt en la qualitat de la producció musical, la qual cosa duu les músiques originalment compostes en la llengua internacional al centre de l'escenari musical esperantista. Però l'alt cost de producció dels discos continuarà sent un entrebanc per a aquest desenvolupament fins al començament dels vuitanta, quan la popularització dels cassets redueix dràsticament els costos i impulsa l'aparició no solament de grups sinó també de cases de gravació: de quatre discos llançats els anys seixanta es va arribar de més de cent en els 2000.

Els quatre discos llançats els anys seixanta són producte d'ESP-Disk, discogràfica fundada el 1964 a Nova York, la més antiga en esperanto entre les que estan en activitat. Tot i això, avui dia, per a mantenir-se en el mercat dels Estats Units, està focalitzada en grups alternatius que canten en anglès. Les principals discogràfiques de música en esperanto són LF-koop, fundada el 1980 a La Chaux-de-Fonds (Suïssa), i Vinilkosmo, fundada el 1990 a Dònavila (Occitània). Vinilkosmo, que és actualment la principal, té un estudi propi i és membre, juntament amb altres col·lectius lligats a la música, de l'Organització Mundial de Rock Esperantista (EUROKKA), fundada dos anys abans. Eurokka posseeix un banc de dades d'artistes esperantistes i, de 1990 a 2001, va publicar la revista *Rok-gazet*. Altres discogràfiques menys actives són la polonesa KLEKS i l'eslovaca Espero. Amb la popularització del CD els anys noranta, finalment la qualitat tècnica

¹ Nom amb què es coneix la primera gramàtica de l'esperanto, publicada per L. L. Zamenhof en rus a Varsòvia el 1887 (*Nota del trad.*).

de la producció musical en esperanto va igualar-se amb la de la música produïda en altres llengües.

Aquesta hipertròfia de discogràfiques esperantistes —si en comparem el nombre amb el del públic consumidor— és el resultat d'un problema vigent els anys vuitanta: la dificultat de distribució del producte (disc o casset) a un públic dispers al llarg de tot el planeta. Sovint el cost de la tramesa dels discos feia inviable la seva venda a escala internacional. Aquesta dificultat solament s'ha superat amb l'arribada d'internet i la possibilitat de baixar-se les músiques de la xarxa.

El 1982 va fundar-se el grup de rock Amplifiki, que marca l'aparició d'una cultura musical esperantista jove i moderna. Fundat pel danès Kim Henriksen, parlant natiu d'esperanto, i els seus amics suecs Bertil Wennergren i Micke Englund, el grup va incorporar nous músics els anys següents: el suec Martin Wiese i les franceses Aline Boulet i Isabelle Rome. Amb aquesta formació va gravar el seu primer casset, *Tute ne gravas* ["No importa gens"], que va ser llançat el 1986 per LF-koop.

Amplifiki va ser també el primer grup de rock esperantista format per músics de diversos països, cosa que dificultava assajar regularment, per la qual cosa els seus membres van veure's abocats a desenvolupar projectes paral·lels fins que el grup es va desfer. Wennergren i Wiese van donar origen al grup suec Persone mentre que Henriksen va fundar el grup Esperanto Desperado, amb esperantistes de Bòsnia i de Polònia que vivien a Copenhage.

Persone va seguir un estil propi, amb melodia suau i ben treballada i lletres d'alta qualitat, moltes d'elles amb crítica social, concloent la seva discografia amb un bonic àlbum acústic amb els èxits dels discos anteriors. Esperanto Desperado va seguir un camí diferent, aproximant-se a l'ska i amb més experimentació, amb influències africanes després de la incorporació del ganès Mark Dziwornu al grup i concloent les seves activitats amb un concert històric el 2005. Actualment moltes estrelles del rock esperantista dels anys

vuitanta i noranta segueixen carrera sols. Wennergren encara actua en congressos d'esperanto, acompanyat per la seva muller Birke amb la flauta; Martin Wiese va crear el grup Martin kaj la Talpoj, amb un so més pesant que el de Persone; i el 2014 Amplifiki, amb Wiese, Wennergren i Henriksen, va tornar als escenaris esperantistes amb concerts esporàdics.

En l'escenari del rock en esperanto dels anys vuitanta també va causar furor el disc *Ora Teamo* (1989), del grup eslovac TEAM, famós al seu país. Aquest grup i els anteriorment citats van ser referències importants per al rock en esperanto dels anys noranta i en l'actual, en què destaquen els grups Dolchamar (Finlàndia), Kore (França) i els brasilers Merlin i Supernova. Alhora van sorgir també grups de punk i heavy metal, entre els quals el brasiler Barok', el polonès Krio de Morto i l'ucraïnès Pičismo.

Un altre nom important de la música en esperanto és l'occità Jean-Marc Leclercq (JoMo), que es va estrenar en els escenaris esperantistes amb el grup La Rozmariaj Beboj, un dels principals grups alternatius de França dels anys noranta, amb repertori multilingüe. El grup va fer gires per tota Europa i per Xina, i més tard JoMo va seguir carrera sol, amb un altre conjunt, Liberecanoj, com a projecte paral·lel. Segons el llibre Guinness dels rècords, JoMo posseeix el repertori més multilingüe del món, i en els seus últims discos ha demostrat una extensa investigació musical en diferents cultures, entre les quals l'eslava i l'africana.

Al mateix temps que el rock en esperanto començava a evolucionar a Occident, a l'Europa de l'Est van sorgir veritables cantautors esperantistes, com el rus Mikhaïl Bronxtein i el polonès Jerzy Handzlik, que componen les seves cançons en esperanto. Fent ús, en general, només de la veu i un violí, compensen la baixa qualitat tècnica dels seus enregistraments amb lletres de qualitat molt superior a la mitjana de la producció occidental.

Veu i violí és també una característica de Ĵomart kaj Nataŝa, duo fundat el 1985 al Kazakhstan. El 1991 els músics es van casar i van traslladar-se a Suècia, on van

Martin Wiese va crear el grup Martin kaj la Talpoj

El 1982 va fundar-se el grup de rock Amplifiki, que marca l'aparició d'una cultura musical esperantista jove i moderna. Fundat pel danès Kim Henriksen

El grup frisó Kajto segueix la línia de música folklòrica, a més de cançons pròpies, i ha musicat diversos poemes escrits en esperanto

El grup Kaj Tiel Plu també segueix la línia de la música folklòrica, però el seu estil és ben diferent del de Kajto perquè es basa en la tradició musical dels Països Catalans i Occitània

tenir una filla, Carina, que també ha esdevingut cantant.

Tornant a Occident, però sortint de l'àmbit del rock, tenim el grup frisó Kajto, originalment un quartet format per Nanne Kalma, Ankie van der Meer, Marita Kruijswijk i Marian Nesse. El grup segueix la línia de

música folklòrica, a més de cançons pròpies, i ha musicat diversos poemes escrits en esperanto. Marian i Marita van deixar Kajto per a fundar Kapriol', focalitzat en la música per a ballar. Centrat en Nanne i Ankie, Kajto es configura ara com un collectiu musical, amb participacions ocasionals de Marian i Marita.

El grup Kaj Tiel Plu (Catalunya) també segueix la línia de la música folklòrica, però el seu estil és ben diferent del de Kajto perquè es basa en la tradició musical de la seva terra. El projecte va començar amb una actuació de Pep Tordera i Xavier Rodon en el Congrés Juvenil Esperantista Internacional el 1986, i el grup va anar de mica en mica prenent forma. Actualment compta amb sis integrants, i altres onze n'han format part al llarg de la seva història. La sortida d'en Pep va tenir un profund impacte en l'activitat del grup, que va renéixer el 1998, durant el Congrés Universal d'Esperanto a Montpeller, quan començà a perfilar-se la seva formació actual i la seva línia de repertori, que abasta també la tradició d'Occitània. En seu disc més recent, Kaj Tiel Plu expandeix el seu univers musical presentant cançons i balls de diversos pobles europeus, mantenint la tradició de començar sempre els seus discos amb una cançó medieval i de tancar-lo amb un cant popular de la Guerra Civil.

A Suècia, el grup La Perdita Generacio desenvolupa un treball que acostuma ser classificat com a alternatiu, ja que és extremadament original i ple d'experimentació, amb melodies bellíssimes i lletres molt ben treballades. L'alemany Ralph Glomp segueix l'estil pop alemany i el grup lituà Asorti també fa música pop en esperanto, però amb certa dosi d'experimentació. A la inversa d'aquestes tendències, la polonesa Suzana Kornicka va llançar el 2017 un disc, *Mesaĝo de espero* ["Missatge d'esperança"], en què es reprèn el costum d'interpretar cançons tradicionals amb veu i violí.

L'alemany Johannes Mueller i el francès Guillaume Armide (Gijom) componen músiques per a veu i piano i llancen els seus treballs de forma independent, depenent de donacions per a pagar els enregistraments en estudi, i de seguida pengen les seves músiques a internet perquè es puguin baixar gratuïtament. En aquest context, la ràdio web Muzaike ha es-

devingut un espai d'extrema importància per als artistes independents, donant-los l'oportunitat de donar a conèixer el seu treball als esperantistes d'arreu del món, i per això el cantant alemany de reggae Jonny M. homenatja Muzaiko en una de les seves cançons.

En la darrera dècada hi ha hagut un desenvolupament més accelerat del rap, hip-hop, punk i reggae. El grup de rap francès La Pafklik', amb vocabulari groller i llenguatge ofensiu, s'orienta cap a la crítica interna del moviment esperantista, mentre el polonès Eterne Rima també critica qüestions externes. El brasiler Tone usa el rap per a promoure l'esperanto i, com és capoeirista, també va compondre una cantiga de capoeira per a una actuació concreta. El grup de rock Dolchamar també s'ha afegit al rap i ha gravat, amb Tone, Eterne Rima i La Pafklik', una pista especial, *Nia Hiphopo*, amb Gijom' al piano, per a l'àlbum *Hiphopa Kompil'* ["Compilació de hip-hop"] de Vinilkosmo.

A més de Jonny M., amb música amb certa influència electrònica, Zhou-Mack Mafuila, de la República Democràtica del Congo, fa un reggae "d'arrel", i el grup Negro Pou la Vie, de les Illes Maurici, rep influència de la sega, estil musical típic del seu país.

En la música electrònica, els principals DJs són els alemanys Kunar Fischer i Leo Sakaguchi i el brasiler Roger Borges, que animen les festes esperantistes a Europa. Més recentment han aparegut a internet les músiques del DJ KaBe, la identitat del qual no es coneix.

Els compositors de música clàssica David Gaines i Lau Harrison han donat noms en esperanto a obres seves. Gaines va compondre la seva primera simfonia amb text original en esperanto i també l'obra *Povas Plori Mi Ne Plu* ["Plorar més ja no puc"], per a coral, amb la qual va guanyar el primer premi en el Concurs de Belles Arts de l'Associació Universal d'Esperanto el 1995. Gaines és president honorari de la Lliga de Músics Esperantistes. Harrison incorpora elements orientals a les seves composicions, les quals per la seva internacionalitat han rebut noms en la llengua internacional.

Moltes corals d'escoles i de projectes socials arreu del món canten cançons en esperanto, mentre que d'altres es formen específicament per a grans esdeveniments, com el Congrés Universal d'Esperanto. També, però, es compten algunes corals permanents amb repertori en esperanto, entre les quals destaquen Akordo (Països Baixos), Meven (antigament anomenada Coral Esperantista Britànica), Rizojo (Vietnam) i Verda Stelo (Espanya).

També hi ha artistes i grups que utilitzen l'esperanto com una de les llengües del seu repertori, com Initials DC, de Frankfurt, que barreja pop alternatiu i música electrònica, i d'altres que graven algunes cançons en esperanto per a donar-se a conèixer internacionalment, com Mary-Jane Gaspard, cantant de sega de les Illes Maurici.

En el continent americà, el grup cubà Amindaj desenvolupa un treball interessant amb la música del seu país. Al Brasil tenim Tarcísio Lima, que, amb veu i violí, porta a l'esperanto la tradició dels cantants del nord-est, mentre Rafael Milhomem (de Goiás) i el carioca Kim Ribeiro fan choro, i Flávio Fonseca (de Brasília) desenvolupa un projecte de música popular brasilera en esperanto. Fruit d'aquest projecte, Flávio ha produït, de bracet amb l'argentí Alejandro Cosavella, el disc *Tom Jobim en esperanto*. Per la seva banda, Alejandro Cosavella, que es donà a conèixer pels grups La Porkoj i Strika Tango, actualment segueix carrera sol i viu a la regió del centre de Brasil.

Els últims anys, el concurs anual de la revista *Kontakto* ha contribuït a incentivar la producció musical en esperanto, donar visibilitat a artistes menys coneguts i descobrir nous talents, com el brasiler Miguel Klav' i els italians Lucio Avitabile i Roberto Pigro.

2. CINEMA EN ESPERANTO

Encara que limitada, existeix també certa producció de pel·lícules en esperanto. En general, a causa dels pressupostos molt restringits i de l'alt cost de les produccions cinematogràfiques, moltes de les pel·lícules produïdes en esperanto són re-

El grup de rap francès La Pafklik', amb vocabulari groller i llenguatge ofensiu, s'orienta cap a la crítica interna del moviment esperantista

A la pel·lícula *Idiot's Delight*, considerada un dels millors treballs de Clark Gable —encara que eclipsat per l'èxit d'*Allò que el vent s'endugué* (també de 1939)—, l'esperanto apareix en alguns diàlegs i cartells, i algunes vegades el nom de la llengua és esmentat clarament

En diverses escenes de *Blade: Trinity* (2004) es poden veure banderes de l'esperanto, i també inscripcions en esperanto en els decorats

lativament simples, encara que això no en minvi la importància artística i cultural. A banda d'això, hi ha també esments a l'esperanto, així com algunes escenes produïdes en aquesta llengua, en pel·lícules adreçades al gran públic, fins i tot en produccions de Hollywood.

El primer ús de l'esperanto en el cinema va ser en el temps del cinema mut: la llengua de Zamenhof apareix en rètols i cartells de *Der letzte Mann* ["L'última riallada"] (1924), dirigida per Friedrich Wilhelm Murnau, reconegut com un dels grans realitzadors del cinema mut per la seva creativitat i talent artístic, que van fer d'aquesta pel·lícula un clàssic de l'expressionisme alemany.

La segona aparició de l'esperanto a la pantalla serà el 1937, amb el primer llargmetratge rodat en la llengua internacional: *Antaŭen!* ["Endavant!"], de Jacques-Louis Mahé. Una pel·lícula que, si hagués estat feta deu anys abans, hauria tingut gran èxit com a obra de propaganda de l'idioma. Amb tot, en ser una pel·lícula encara muda en una època en què el cinema sonor ja dominava el circuit mundial, només va aconseguir atreure els esperantistes més devots.

Amb l'ascensió del cinema parlat —que, d'altra banda, va destruir moltes carreres, ja que la majoria dels actors d'èxit, estrangers, van haver de plegar pel seu accent—, Hollywood va usar l'esperanto en algunes de les seves produccions, en la segona meitat dels anys trenta. Dos films es disputen ser la primera producció de Hollywood que va usar l'esperanto, en estrenar-se tots dos el 1939. L'un és *Lady of the Tropics* ["La dama dels tròpics"], nominat a l'Òscar a la millor fotografia, en el qual Hedy Lamarr i Robert Taylor van usar diàlegs en esperanto. El segon és *Idiot's Delight*, dirigit per Clarence Brown, i que va obtenir un premi Pulitzer per al seu guionista, Robert Sherwood. En aquesta pel·lícula, considerada un dels millors treballs de Clark Gable —encara que eclipsat per l'èxit d'*Allò que el vent s'endugué* (també de 1939)—, l'esperanto apareix en alguns diàlegs i cartells, i algunes vegades el nom de la llengua és esmentat clarament.

L'any següent va ser produïda *Road to Singapore* ["Camí de Singapur"] (1940), protagonitzada per Bing Crosby i Dorothy Lamour, en la qual l'esperanto és la llengua dels nadius d'una illa paradisiàcia, la fictícia Kajgun, a la Polinèsia. En aquesta ma-

teixa línia, força pel·lícules recorren a l'esperanto per a diàlegs en llengua estrangera o en un món fictici. Alguns exemples: a la pel·lícula japonesa *Jan Arima no Kougeki* (1959), l'esperanto és la llengua que parlen els soldats enemics. La polonesa *Nie Lubię Poniedziałko* ["No m'agrada el dilluns"] (1971) mostra dos homes llegint la revista *Heroldo de Esperanto* mentre esperen, a l'aeroport de Varsòvia, l'arribada del seu convidat, amb qui conversen en la llengua internacional. La pel·lícula catalana *La Ciutat Cremada* (1976) mostra uns joves estudiant esperanto. *Street Fighter* (1994) usa la llengua en els decorats, com a so ambient i en la lletra de l'himne nacional de Shadaloo, que es toca a la pel·lícula. A *Gattaca* (1997), es fa ús d'anuncis en esperanto per a crear una impressió futurista. El recent *Captain Fantastic* (2016), producció nord-americana, mostra nens xerrant en esperanto.

Però l'ús més famós de l'esperanto en una pel·lícula és a *El Gran Dictador*, de Charlie Chaplin, també de 1940. Chaplin va usar l'esperanto de forma creativa en els decorats de l'obra, modificant paraules per a fer-les més semblants a l'alemany o al polonès (per exemple, "Tabakbutiky: cigaroj

cigarizoj”), mentre altres apareixen amb poca o cap modificació, com “vestaĵoj malnovaj”².

A més d’això, en algunes pel·lícules l’esperanto té un paper important en la trama, com en *Conlang* (2010), que tracta d’una disputa entre membres d’un club d’aficionats a les llengües planificades, del qual formen part alguns esperantistes. La pel·lícula espanyola *El coche de pedales* (2004) posa un professor d’esperanto en el paper principal, mentre la producció suecofinlandesa *Populärmusik från Vittula* [“Música popular de Vittula”] (2004) explica una història d’allò més original: un nen aprèn esperanto per la ràdio i es converteix en l’única persona de la ciutat capaç de comunicar-se amb un pastor africà després d’un incident amb el seu intèrpret.

En diverses escenes de *Blade: Trinity* (2004) es poden veure banderes de l’esperanto, i també inscripcions en esperanto en els decorats. En una escena el personatge interpretat per Kris Kristofferson parla en esperanto amb un periodista. Una de les escenes mostra un home mirant la pel·lícula *Incubus* (1966), de la qual parlarem a continuació.

Mentre les obres citades més amunt utilitzen l’esperanto com a element addicional del guió o de la narrativa, la pel·lícula alemanya *Die Tausend Augen des Dr. Mabuse* [“Els mil ulls del doctor Mabuse”] (1960), dirigida per Fritz Lang, està basada en la novel·la *Mr. Tot aĉetas mil okulojn* [“Mr. Tot compra mil ulls”] (1931), escrita originàriament en esperanto per Jean Forge, novel·lista i redactor de la revista *Esperanto Triumfonta*. Forge —de nom autèntic Jan Fethke— va treballar com a director de cinema a l’UFA, companyia cinematogràfica pública alemanya i una de les més importants empreses del ram en la primera meitat del s. xx. Igualment, el mateix fenomen es repetí amb la producció *Gerda Malaperis* [“Gerda ha desaparegut”], realitzada pel brasiler Joe Bazilio Costa el 1996: el film es basa en una

AKTUELLE-BILDER-CENTRALE, GEORG PAHL (BILD 102)

La pel·lícula alemanya *Die Tausend Augen des Dr. Mabuse* [“Els mil ulls del doctor Mabuse”] (1960), dirigida per Fritz Lang, està basada en la novel·la *Mr. Tot aĉetas mil okulojn* [“Mr. Tot compra mil ulls”] (1931), escrita originàriament en esperanto per Jean Forge

JACQUES MAHÉ / UFA-ARCHIV

El 1964 es va estrenar el drama policial francès *Angoroj* [“Angoixa”], de Jacques-Louis Mahé, considerada la primera pel·lícula sonora i original en esperanto

novel·la policíaca, escrita originalment en esperanto pel suís Claude Piron.

Encara en relació a les grans produccions cinematogràfiques, convé també esmentar la productora nord-americana *Esperanto Filmoj*, propietat del director Alfonso Cuarón (director de pel·lícules com *Harry Potter i el Pres d’Azkaban*, 2004, i *Gravity*, 2013). Aquesta pro-

ductora també és responsable de moltes pel·lícules del director Guillermo del Toro (com *El Laberinto del Fauno*, de 2006). No obstant això, tot i el nom, aquesta productora, que ha finançat produccions en anglès i en castellà, mai no ha produït pel·lícules en esperanto.

Finalment, el 1964, es va estrenar el drama policial francès *Angoroj* [“Angoixa”], també de Jacques-

2 Les grafies correctes en esperanto serien respectivament, “Tabakbutiko: cigaroj cigaredoj” [“estanc: cigars, cigarretes”] i “vestaĵoj malnovaj” [“roba vella”].

Louis Mahé, considerada la primera pel·lícula *sonora i original* en esperanto. Protagonitzada pels actors de l'Internacia Arta Teatro ["Teatre artístic internacional"], la pel·lícula mereix una crítica més positiva que la que va rebre... encara que, novament, sembla haver arribat a l'estrena amb deu anys de retard.

El 1966, va ser estrenada el primer film de terror enterament en esperanto, sense doblatge ni subtítols: *Incubus*. Protagonitzada per William Shatner —que en els anys següents seria el capità Kirk a la sèrie de televisió *Star Trek*—, la pel·lícula, en blanc i negre, amb escenes de satanisme, vampirisme i missa negra, està envoltada d'una sèrie de tragèdies: després de la filmació, els actors Ann Altman i Miloš Milošević van suïcidarse i la filla de l'actriu Eloise Hardt fou segrestada i assassinada. Al cap d'unes poques exhibicions, totes les còpies conegudes de la pel·lícula van ser misteriosament inutilitzades, i només el 1996 el seu productor, Anthony Taylor, va aconseguir trobar una còpia oblidada a la Cinemathèque Française, a París. La pel·lícula va ser recuperada i llançada en DVD, sent, malgrat tot, reconeguda com una obra de Hollywood experimental important dels anys seixanta.

No va ser fins al 1989 que va aparèixer el primer musical original en esperanto: *Kiam Parizo estis Parizo ankaŭ por ni esperantistoj* ["Quan París era París per a nosaltres també, esperantistes"], amb banda sonora de Nicole Pairoux, cantant belga coneguda en l'entorn esperantista com Nikolin', i dirigit pel també belga Sauro Santinelli.

En el camp de l'animació, l'*anime* japonès *Ginga Tetsudo no Yoru* —en esperanto *Nokto de la Galaksia Fervojo* ["Nit del ferrocarril galàctic"]—, estrenat el 1985, passa en un món fictici on tothom es comunica en esperanto. Està basat en l'obra homònima de l'escriptor Kenji Miyazawa, que també era un entusiasta de la llengua de Zamenhof. Un dels productors de la pel·lícula, Hiroshi Masumura, va crear la versió *manga* d'aquesta ma-

teixa obra, i va ser d'ell la idea de posar gats en comptes de persones com a personatges.

No són pocs els documentals *en i sobre* l'esperanto: la primera pel·lícula sobre la llengua va ser el documental flamenc *Optocht van voorstanders van het Esperanto* ["Les fites dels adeptes de l'esperanto"] (1911), sobre uns actes esperantistes, i des de llavors moltes altres han seguit. Tan sols el brasiler Rogener Pavinski ja ha dirigit tres documentals en o sobre l'esperanto: *Polaj Spuroj* ["Rastres polonesos"] (2007), que relata en esperanto la immigració polonesa al nord d'Argentina, *O Esperanto é...* ["L'esperanto és..."] (2008), tal vegada el millor documental fet fins avui sobre la llengua internacional, i *La Plejpleja Festivalo* ["El festival de festivals"] (2014), sobre un festival de música en esperanto.

Entre els documentals sobre l'esperanto, cal mencionar *The Universal Language/La Universala Lingvo*. Produït per Sam Green el 2011 i guanyador del premi al millor documental de curtmetratge a l'Ashland Independent Film Festival, busca establir una narrativa lineal, amb imatges d'arxiu i filmacions recents, per a explicar resumidament la història de l'esperanto. Un altre documental, titulat *Esperanto*, produït el 2013 amb suport de les associacions esperantistes SAT i SAT-Amikaro i dirigit per Dominique Gautier, es basa en entrevistes amb esperantistes d'avui dia, i està subtítulat en 22 llengües.

Un altre cineasta esperantista és el suís François Randin, que des de 1980, com a càmera de la policia de Lausana, produeix pel·lícules en francès, la seva llengua materna, la més famosa de les quals és *Le Petit Poussin* ["El petit pollet"], de 1986, protagonitzat per Madeleine Robinson. Després del seu primer contacte amb l'esperanto, Randin va passar a produir pel·lícules també en aquesta llengua, creant la seva pròpia companyia de cinema, Nandir, anagrama del seu cognom, amb l'ajuda de la Societat Esperantista de Lausana.

Des de la seva creació, el 1995, Nandir ha estrenat 15 films: dos de ficció; un didàctic, *Saluton* (1995), que consisteix en una sèrie de 12 lliçons d'esperanto de 15 minuts cada una; una pel·lícula infantil, *Jojo kaj Bubu en la parko* ["Jojo i Bubu al parc"] (2007) i 11 documentals, entre els quals destaca *La Alpoj Svisaj* ["Els Alps Suïssos"] (1997), que va rebre el primer premi en el Festival Artístic de l'Associació Universal d'Esperanto a Adelaida (Austràlia). La producció de ficció de Nandir consisteix en *La ega kesteto* ["La caixeta enorme"] (1995), drama policial en set llengües, i *La Verda Stelulo* ["L'estrella verda"] (1996), sobre un extraterrestre que aprèn esperanto per a comunicar-se amb els humans.

En 1997, Joe Bazilio Costa va estrenar *La Patro* ["El pare"], adaptació d'una obra literària japonesa de Kikuti Kan. Com *Gerda malaperis*, aquesta pel·lícula també va dependre fortament del patrocini i va ser feta amb actors *amateurs* i decorats molt simples.

Malgrat l'increment de la presència de l'esperanto a les pantalles, no va ser fins al 2011 que es va celebrar, a São Paulo (Brasil), el I Festival Internacional de Cinema en Esperanto "Kino sen Limoj" ["Cinema sense fronteres"]. Les pel·lícules més destacades van ser el curt turc *Senmov* ["Immòbil"] (2010), de Tugce Sen, i les dues primeres animacions originals en esperanto, *Ĉapeloj* ["Barrets"] i *Neĝuloj* ["Ninots de neu"], de Simon Keith Barney, les dues estrenades aquell mateix any. També van exhibir-se públicament per primera vegada fora dels Estats Units el documental *The Universal Language*, del director Sam Green, i el curt *Conlang*, tots dos acabats d'estrenar. El festival també va comptar amb debats, xerrades de directors de cinema i un taller d'efectes especials dirigit en esperanto per dos especialistes brasilers.

Concursos i festivals, molts d'ells organitzats per associacions esperantistes, busquen incentivar la pro-

ducció cinematogràfica en esperanto. Entre ells cal destacar el Festival Artístic de l'Associació Universal d'Esperanto, realitzat esporàdicament, i el concurs de curts *Teo kaj Amo* ["Te i amor"], organitzat pel Departament d'Esperanto de la Ràdio Xina Internacional. Aquest concurs és el resultat d'una col·laboració de la ràdio amb empreses, universitats i l'ajuntament d'Hangzhou, ciutat exportadora de te. La segona edició, celebrada el 2017, va rebre 79 contribucions de 27 països de quatre continents, en els idiomes esperanto, xinès, anglès, castellà, coreà, francès, italià, nepalès, portuguès, rus i turc³.

CONCLUSIÓ

Encara que sigui succinta, qualsevol anàlisi de la trajectòria de les produccions musicals i cinematogràfiques en esperanto ràpidament deixarà clara l'enorme dificultat de realització amb què s'enfronten, començant pel fet que la major part d'aquestes produccions estarà desvinculada de la indústria cultural. Tenint un públic consumidor reduït i, sobretot, extraordinàriament dispers, la música i el cinema esperantista mai no han pogut comptar amb el suport i la inversió de grans cases discogràfiques o estudis cinematogràfics. Tot i això, la producció cultural en esperanto —encara que aquest no fos el seu objectiu— sempre s'ha mantingut al marge, distant fins i tot, dels tradicionals circuits independents i alternatius.

En comparació amb el cinema, la música encara ha pogut desenvolupar-se de manera més consistent. Gràcies a la programació anual de congressos i festivals esperantistes, els músics que utilitzen aquest idioma han aconseguit establir un circuit propi de concerts. A més d'això, la seva inserció i divulgació via internet en certa manera ha esquivat els proble-

mes relatius a la quantitat i dispersió del públic. Tanmateix, alhora això ha fet encara més paleses les antigues dificultats.

La primera d'elles és que, per la falta de perspectives de retorn comercial, la producció d'àlbums en esperanto sempre ha patit una anèmia financera, cosa que porta a enregistraments amb una estètica o qualitat tècnica sovint compromeses, quedant per sota (a vegades, àmpliament) de la qualitat demostrada en les presentacions en viu. A més d'això, no és rar que les cançons estiguin descompassades en relació a les tendències seguides per la indústria musical del moment.

Així i tot, malgrat totes aquestes dificultats, es pot parlar d'un col·lectiu de músics que, al llarg de dècades, usa l'esperanto com a vehicle de la seva producció, cosa que ens autoritza a parlar d'una "música esperantista". Aquest estat de coses, malgrat estar lluny de l'ideal, encara és molt més confortable que el que s'esdevé amb el cinema.

En el context cinematogràfic, l'esperanto viu una doble condició: la de ser usat com a "component exòtic" en pel·lícules totalment desvinculades de l'univers cultural esperantista, o la d'enfrontar-se, en una escala encara més gran de costos i dificultats de realització, als mateixos problemes que pateix la música. A més a més, tractant-se de produccions que exigeixen un col·lectiu (actors, directors, tècnics, etc.), la primera dificultat del cinema en esperanto és fins i tot prosaica: aconseguir actors que puguin parlar l'idioma amb una mínima desimboltura.

Per això, només molt recentment, i només amb molt suport per part dels propis esperantistes i, principalment, d'agents institucionals externs, i encara que de forma molt lenta, la producció cinematogràfica en esperanto ha passat de la condició d'esporàdica a la d'incipient. Tanmateix, malgrat el seu desenvolupament més recent, el cinema en esperanto, així com la música, es mantenen lluny de la indústria i dels altres circuits culturals.

BIBLIOGRAFIA

Auld, William (1998). *La fenomeno Esperanto*. Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio.

EPĈ (2017). "Entrevista al grup Kajto". En línia: http://www.espero.com.cn/2017-08/31/content_50005812.htm (accedit el 07.07.2018).

Fians, Guilherme (2012). "Ciutadans del Món: Una discussió sobre el nacional i l'internacional en l'esperanto". *Revista Habitus* 10 (1), p. 50–63.

Janton, Pierre (1988). *Esperanto: Lingvo – Literaturo – Movado*. Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio.

Korjenkov, Aleksander (2005). *Historio d'Esperanto*. Kaliningrad: Sezonoj.

Lapenna, Ivo; Lins, Ulrich; Carlevaro, Tazio (1974). *Esperanto en Perspektivo: Faktoj kaj Analizoj pri la Internacia Lingvo*. Londres/Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio/Centre d'Esploro kaj Dokumentado pri la Monda Lingvo-Problemo.

Melnikov, Aleksandro S. (2015). *Gvidlibro tra Esperantio (konciza leksikono de la Esperanto-kulturo: esperantonimoj, realioj kaj flugilhavaj vortoj)*. Rostov-na-Donu: Mini Taip

Minnaja, Carlo; Silfer, Giorgio (2015). *Historio de la Esperanta literaturo*. La-Chaux-de-Fonds: Kooperativo de Literatura Foiro.

Ping, Zhang (org.) (2018). *Teo kaj amo: rakonto pri teo*. Pekin: Fremdlingva Eldonejo.

Privat, Edmond (1982). *Historio de la lingvo Esperanto*. L'Haia: Internacia Esperanto-Instituto.

Rašić, Nikola (1994). *La rondo familia: Sociologiaj esploroj en esperantio*. Pisa: Edistudio. ■

³ Voluntaris esperantistes, parlants fluïts de la llengua original de la pel·lícula, subtitulen les obres en xinès i esperanto.